

LEPL Batumi Shota Rustaveli State University

Faculty of Humanities

Department of History, Archeology and Ethnology

REZO TAKIDZE

“The Country of Kobuleti”

(The Historical-Archeological Research)

Specialty: Archeology

Annotation

submitted to obtain the degree of the
PhD in Archeology

Batumi
2020

The paper was prepared in the Department of History, Archeology and Ethnology of the Faculty of Humanities of Batumi Shota Rustaveli State University.

Scientific director: **Nana Khakhutaishvili**

Professor of Batumi Shota Rustaveli State University,

Foreign evaluator: **Michael Wickers**

Professor at the University of Oxford (UK)

Evaluators: **Giorgi Tavamaishvili**

Professor of Batumi Shota Rustaveli State University

Davit Mindorashvili

Professor of Tbilisi Ivane Javakhishvili State University

Omar Nishnianidze

Doctor of History, Professor of Kutaisi Akaki Tsereteli State University.

The defense of the dissertation will take place on October --, 2020, at --:-- , in the room № 37 at the meeting of the dissertation commission established by the Dissertation Council of the Faculty of Humanities of Batumi Shota Rustaveli State University.

Address: Batumi Shota Rustaveli State University, 35 Ninoshvili Str., room №32

The paper can be found in the library of Ilia Chavchavadze State University of Batumi Shota Rustaveli, and the annotation of the dissertation can be found on the website of the same university www.bsu.edu.ge

Secretary of the Dissertation Board:

Doctor of Philology, BSU Associate Professor

Natia Phartenadze

Introduction

Actuality of the of the research topic. The paper presents a historical-archaeological study of one of the micro-regions of south-western Georgia, conditionally "Kobuleti country", developed from ancient times to the Middle Ages.

Kobuleti is one of the most important regions of our country and is a part of historical Kolkheti. The archaeological researches have uncovered the continuity of life and development of the micro-region and its contribution to the historical and cultural development of the region as a whole.

The history of our research micro-region has been enriched with historical, archaeological, ethnological, linguistic and other materials as a result of many years of work of the Niko Berdzenishvili Scientific-Research Institute and the Batumi Archaeological Museum; among them, the archeological direction is important, which, in our opinion, is relatively well represented. However, certain periods, in our view, required deeper and more thorough study. However, it should be noted that some stages remained almost unexplored. Our goal was to fill these gaps with new material and explore unexplored stages in the history of the region.

It should be noted that Davit Khakhutaishvili, a member of the Georgian Academy of Sciences, devoted a special research to the study of the "country" of Kobuleti. Unfortunately, the great scientist managed to study and publish the history of only one section of this micro-region (due to a sudden death). However, more than three decades have passed since the publication of the monograph he prepared.

Goals and objectives of the research: The aim of the dissertation was to highlight the contribution of Kobuleti as a micro-region and its participation in each stage of the historical development of the country, based on both published and unpublished new material. We set a task to continue the work started by the great scientist, Davit Khakhutaishvili, to enrich the periods studied by him with new material. We also studied the next interesting stages in the development of this micro-region. The main task of the paper is to present the history of the "country" of Kobuleti, its contribution and significance to the historical development of the region as a whole, based on new materials obtained by archaeological research, accidental discoveries and other data.

Scientific innovation and importance: In preparing this paper, we have been guided by the rich material accumulated about the "country" of Kobuleti, which has become one of the main factors to thoroughly expand and discuss the issues raised during the study of certain periods. The paper also presents and studies the monuments and new materials discovered during the recent expeditions we have conducted in the mentioned micro-region, which will supplement our knowledge about the mentioned region.

Based on the latest data in the dissertation, an attempt is made to scientifically study some aspects of the economic, social and cultural development of the population of the micro-region, which will be an interesting and necessary acquisition for specialists interested in research and history of South-West Georgia and the general public.

Approval of the paper: The dissertation was performed in the Department of History, Archeology and Ethnology of Batumi Shota Rustaveli State University, where it was reviewed and approved on July 12, 2020 (Minute N 8). The author of the qualifying paper was

recommended to obtain a searchable academic degree. The separate parts of the paper have been published in international scientific journals and collections of papers, read at international conferences.

The structure and content of the paper: The dissertation is scientifically valuable. It contains a historical-archaeological study of one of the micro-regions of southwestern Georgia - Kobuleti "Country", including the medieval times from ancient times. The structure of the dissertation is determined by the aims and objectives of the research. The dissertation consists of an introduction, historical-geographical description of the micro-region, sources and historiography, four chapters, 4 paragraphs and conclusions. The paper is accompanied by a list of used literature, a fairly extensive graphic and photo material. The dissertation consists of 192 computer-printed pages and 84 tables. At about 80 sources and about 330 scientific papers were used during the research.

1. Historical-geographical description

Historical characterization. The presented micro-region of South-West Georgia - "Country" of Kobuleti - is especially interesting for the study of the history of our country. The material culture of the "country" of Kobuleti, the scientific study of which is based on the work of many generations of Georgian and foreign scientists-archaeologists, chronologically covers different historical periods. In the process of research we were guided by the materials identified and protected in the area within the borders of modern Kobuleti.

The materials presented in the dissertation show that the micro-region is rich in monuments of different periods, which allow us to trace the history of the development of the "country" of Kobuleti, including the medieval times from ancient times.

Geographical characterization. Kobuleti "Country" is located on the Black Sea coast, in the southwestern part of Georgia. The peculiarity of the terrain and geological structure greatly determines the specifics of the natural conditions of this "country" - the nature of vegetation, climate and soil originality. The micro-region is characterized by a well-developed hydrographic network due to the climatic and difficult contrasting terrain. The abundant atmospheric precipitation feeds large and small rivers, the main artery of this zone is the river Kintrishi with its numerous tributaries, which are characterized by high velocity, waterfall and waterfalls. Among them, the largest is the Kinkisha tributary.

Flora and Fauna. In parallel with the geomorphological changes of Kobuleti "country", the elements of fauna and flora were changing. The flora and fauna of the micro-region were changing, migrating, sometimes adapting to the new environment and being able to reach even modern times; this is true of vegetation as well as a number of representatives of the members of the Animal Kingdom.

2. Sources and Historiography

Sources. The materials of the material culture obtained during the archeological research are very important for the study of the history of the "country" of Kobuleti. Monuments of material culture are the basis that leads to the origins of the ancient civilization of our country. As for foreign written sources, their data on the western Kartvelian tribes appear from the period of the VIII B.C. The significant and important materials can be found in the form of tangible cultural monuments unearthed during archeological excavations, which have rendered invaluable service to us in the process of researching individual periods of the presented micro-region.

Historiography. The "Country" of Kobuleti is one of the important micro-regions of the emergence and development of the old Colchian civilization. The written material that has reached us is presented in the notes of the excellent Georgian historian and geographer Vakhushti Bagrationi. Archaeological monuments are of special importance for the study of the history of Kobuleti "country", some of which are unique to the whole Caucasus (such as, for example, the peatland settlement of Kobuleti-Ispani). The Kintrish-Choloki river line and surrounding areas are still being studied more intensively in the region. As the Prof. Davit Khakhutaishvili noted that separate attempts of archeological study of coastal monuments were made in the 70s of the XIX century, but basically these were the works aimed at obtaining more museum items rather than the research directed to study of the past of the region.

In the historiographical review, we aimed to share and get acquainted with the existing sources, opinions and views of the authors for the study of the history and culture of South-West Georgia and "country" of Kobuleti. It is noteworthy that our review more or less fully covers the large army of truly invaluable scholars who have made some contribution to the study of the ancient history of southwestern Georgia, namely the "country" of Kobuleti, which simply contributed to the preparation of the present paper.

Chapter I. "Country" of Kobuleti in prehistoric period

In the "country" of Kobuleti, as one of the interesting micro-regions of the Eastern Black Sea, the ancient monuments have been confirmed to belong to the Late Mesolithic and Early Neolithic periods. The earliest monuments of Neolithic culture in our micro-region are located in the hydroxyl of Kintrishi and Choloki and mainly belong to

the types of "hill-settlements". In the presented gorges, near the rivers, "hill settlements" have been identified on the monuments of Jikhanjuri, Choloki, Khutsubani, Chaisubani, Sakhalvasho, Kokhi, Kvirike and the village of Kobuleti.

In the micro-region, in addition to the already identified settlements, contemporaneous settlements should have been represented directly in the coastal lowlands. As a result of marine transgression, they are supposed to be covered with a thick layer of alluvial sediments and peat and located at a depth of 20-30 m. Thus, their detection and study today is associated with great difficulties. It is also noteworthy that the foothills must have been intensively inhabited in parallel with the coastal plains; at the same time, the subalpine and alpine zones in the region in general seem to have been developed, which suggests that the intermediate zone, i.e. the whole territory of the micro-region, must have been more or less inhabited at that time.

§1. Neolithic

Taking into consideration the Stone Age monuments of the micro-region shows that here we are dealing not only with a peculiar local variant of the Late Mesolithic- Early Neolithic culture, but also with their chronological difference compared to the Early Neolithic monuments of western Georgia. In this regard, the settlements of Kobuleti-Khutsubani occupy an intermediate place between the Late Mesolithic and the Early Neolithic monuments. The Early Neolithic settlement of the village of Kobuleti is especially interesting, which is one of the most prominent monuments not only in the micro-region, but also in the Caucasus. Its study is connected with the name of a scientist-researcher, archaeologist, Sergo Gogitidze. Unfortunately,

due to his death, the interest towards the monument was weakened for some time.

In 2017, the Kobuleti-Pichvnari Archaeological Expedition of the Batumi Archaeological Museum (Director, Professor Amiran Kakhidze) resumed the study of the Early Neolithic monument in the village of Kobuleti. New research was conducted in the north-eastern part of the area under study in the 60s and 80s of the last century. During the work on the monument, several important and significant facts were revealed, which enabled us to bring more clarity in relation to the views expressed earlier by Sergo Gogitidze. In particular, the existence of a number of natural springs or cold springs from the north-west as well as the north-east of the monument in connection with the existence of water supply system headstones proves that the water supply systems presented here look natural, despite the fact that the heads of all four water supply systems were recently disrupted. Also, the location and direction of the 4th water supply system revealed by us on the monument provide grounds to prove that the area of distribution of the settlement is much wider than the one mentioned by the deceased S. Gogitidze, because the settlement is expanding somewhat in the northeastern direction, where we also conducted surveys in the northwest (where, later, in 2019, archaeologist G. Chkhatarashvili conducted an expedition).

The abundance and variety of stone tools identified during the study of the monument allowed us to confirm that the ancient population of the micro-region, in the manufacture of tools of certain forms, except flint and obsidian, intensively used cobblestone raw materials, which were presented in small quantities in previously studied materials. This new fact must point to the genetic relationship

of the Early Neolithic inhabitants with the Late Mesolithic traditions. It is an interesting fact that during the work on the monument, we discovered a cave on the rocky slope in the surrounding area, south of the previously studied settlement, which the locals call the "Devi Tunnel". Unfortunately, entry into the cave was not possible due to the riverbed at the entrance. It is noteworthy that to date there is no direct or indirect talk about this cave in the scientific circulation; future research will show whether traces of human life are confirmed here.

§2. Eneolithic-Early Bronze Age

The "country" of Kobuleti with its seaside and mountainous line is exactly the micro-region where we can follow the processes of human development in the later period - the Eneolithic-Early Bronze Age.

The materials revealed on the monuments of the "country" of Kobuleti of the presented period prove that the leading fields in the agricultural activity of the locals are - agriculture and cattle breeding. Fishing and weaving became widespread. The archaeological excavations in the micro-region have confirmed such an important monument of the micro-region as the peatland settlement of Ispani of Early Bronze Age; identification of Eneolithic and Middle Bronze Age monuments remained a problematic issue; except for the accidentally discovered material that was found in the village of Kvirike in the form of a flint spearhead. Therefore, for the purposes of our dissertation, one of the main tasks of the Kobuleti Museum reconnaissance expeditions (2013-2019) was to follow the previously identified monuments of early or late period and search for the new materials in the wake of natural phenomena or acts of God and various types of agricultural and construction works. Among them, the flint spearhead from Kvirike is

worth mentioning, which was discovered in the left tributary of the Kintrishi River in the Kinkisha River Gorge, in the village of Zeda Kvirike of the Kvirike community. It was found during the earthworks. The spearhead dates back to the Eneolithic period; it is noteworthy that interesting forms of flint and later, bronze arrowheads of a similar nature are found in later periods.

During this period, the materials used to process the edible crop obtained by farming or harvesting are presented in a variety of forms, including stone mortars, pestles, grinders and abrasives, round or oval-shaped manual grinders. The manual grinders discovered by us in Choloki must coincide with the household items found on the Eneolithic period monuments with more or less accuracy.

Interesting materials were discovered in one of the oldest settlements of Kobuleti municipality - in the village of Kokhi, located in the gorge of the river Kintrishi. The interest in the village of Kokhi dates back to the 50s and 60s of the last century, when builders noticed archeological material while widening certain sections of the rural road. Here, near the place "Najikhurali", antique pottery and warriors' equipment were discovered, and during the widening of the central road, Neolithic material was found. Our interest towards the antiquities of Kokhi was driven by newly discovered material, namely the bowl carved into an oval-shaped stone, which was discovered on a hill north of the Kochi Neolithic monument. The mobility and small size of the bowl should indicate its multifunctional use. It may have been used as the grinder of fluxes in metallurgy or for other purposes.

In the micro-region, if we do not count the monuments of the following period in the left tributary of the river Kintrishi in the Kinkisha riverbed and its small tributaries and the Bronze Age

monuments near the Sodomuri settlement of Chakhati village, we can say that Kokhi monument is the only one at this time.

In the Early Bronze Age, as in the previous period, the Colchis lowlands were densely populated; the interesting material from this period was found to the east of Ispani peatland settlement, in the village of Achkvistavi, and north of the Choloki riverbed and surrounding areas. It is noteworthy that the blunt side of the bronze axe of Achkvistavi is no longer inclined at all, and its body is more or less the same as that of the first two types of axes. Possibly, it is creating the new types of bronze axes, as it has no parallel and belongs to the unique discovery yet. It seems that the Achkvitavi ax was made in the last stage of the Early Bronze Age, when the so-called "Kuamiliani" axes take the leading place along the blade declined axes.

An interesting form is the miniature bronze ax found at the confluence of the river Kintrishi and the Black Sea, in the riverbed, which according to the development scheme of the Colchian axes of D. Koridze must belong to type II. The axes of this group are relatively high, sometimes massive and quite heavy. The first sub-type of the type II of the Colchian axe of I stage differs from the main type in that they have a double-edged sword, sometimes crossed and with blunt side flattened. Among the materials of a similar nature, a bronze miniature axe can be said to be a rare finding in the micro region.

We have interesting ceramic specimens in the form of materials discovered during the reconnaissance expeditions of the Kobuleti Museum (2013-2018) near the Kobuleti-Pichvnari archeological zone, on the river Choloki.

An interesting example is a fragment of a barrel-like pottery, the analogue of which can't be found among the material found on the Eneolithic-Early Bronze Age monuments of western Georgia. It is a

black glossy hand carved pottery with a rhombic geometric ornament. It should be noted that a similar geometric ornament is widely used in the culture ceramics of Mtkvari and Araksi. A fragment of the Colchian Kvevri (large earthenware vessel) discovered by us should be one of the earliest forms of winemaking-related pottery for the micro region.

The materials of the Choloki group include the semi-shallow basalt stele found in the Skura waterbed, in the village of Leghva, near the confluence of the Tskhrafona and Skura, which is decorated with a spiral ornament typical of Early Bronze Age materials. The geometric figures on the left and, consequently, on the right side of the stele are also very interesting, forming the chain.

Study of the stele has given us the opportunity to make a few notable remarks: the double-sided twisted spiral must have been a cosmogonic sign of some significance to the population of the period represented in the micro-region; at the same time she embodied the mother-goddess. If we take into account the fact that the material we have identified must be missing half a part in order to appear in its finished form, it can also be considered as a symbol of the sun; the spiral, as it is known, must also express the symbol of infinite motion.

The most important monument of the Early Bronze Age of the "Country of Kobuleti" is Ispani peatland settlement, which provided us with a particularly rich material for the study of the history of the next stage of pre-agricultural culture.

Ispani peatland settlement was discovered in a peatland located to east of Kobuleti. It is represented by two levels and is supposed to have been created at the end of the IV century B.C. and at the first half of the III millennium.

The materials found on the monument - ceramic pottery, Khumiliani axe molds, blower nozzle pipes, miniature crucibles, Khua-

inclined wooden axe model, small clay anthropomorphic sculpture, flint arrowheads, manual grinders, mortars, mauls, pestles, the cobblestone weighting^b used for plummeting the net or rod, flint sickle insertions, sling stones and etc. - allowed scientists to answer many interesting questions. Today, the monument is covered with a 2 m thick layer of peat.

As a monument, we are dealing with one of the earliest settlements in the Colchis lowlands, the formation and subsequent abandonment of which is associated with the marine transgression-regression alternation. The oldest fortified buildings of the settlement date back to years 3180 and 3150 B.C., and the pile-fortified building of upper level - year 2650 B.C. The radiocarbon date of the sample taken from the lower level of peat of the monument date back to year 1650 B.C. XVII century B.C. corresponds to the initial period of Phanagorian regression. The fact is that a considerable time has passed from the time of the formation of the settlement to its demise. And as for the abandonment of the settlement by the inhabitants, it seems that we must first pay attention to the geomorphological processes that took place in the Colchis seaside 4000-5000 years ago.

Based on the data obtained from the study of Ispani settlement, we can conclude that the settlements of the Eneolithic-Early Bronze Age in the lowlands of the eastern Black Sea coast are located in the peatlands behind the New Black Sea terrace (dune) (Ispani-Kobuleti, Poti, Kulevi, Anaklia, etc.), where the best conditions for their conservation existed.

Study of the materials found in Ispani peatland settlement has shown that the presented monument is still closely related to the previous period. It seems that due to the peculiar conditions, the traditions from the previous period have been preserved here for a

relatively long time, which, we think, has had some impact on the pace of development and, in general, on the nature of the culture.

The monument provides an opportunity to highlight several factors characteristic of the Early Bronze Age period of Western Georgia, which are manifested in such important agricultural-industrial fields as metal production, construction equipment, pottery, etc.

It should be noted that no Middle Bronze Age monuments have been identified in the micro-region to date. Thus, it is interesting that Prof. A. Kakhidze's new discoveries related to mining, metal mining and technological processing of raw materials extracted from quarries, which the scientist presupposes to belong to this period.

§3. Late Bronze Age - Early Iron Age

The "country" of Kobuleti, with its seaside and mountainous line is a micro region, where the presented materials allow us to follow the processes of human development in the next - Late Bronze -Early Iron Age. For the study of presented period of the micro region, the „Namcheduri” settlement of the Late Bronze-Early Iron Age reference monument is of great importance.

VI layer of the monument, settlement “Namcheduri”, presented in Choloki-Ockhamuri gorge, is attributed to the Late Bronze Age; the remains of the log building and samples of the hand-carved pottery are genetically linked to the upper level of Ispani peatland settlement. The molds (shapes) found at the monument, which were used for casting weapons and jewelry, is a testament to the fact that the population continued the old traditions of metal processing works, which were so well represented in the materials of Ispani peatland settlement. It is possible to follow the development of the community of the micro region by “Namcheduri” monument for a long period of time.

According to the materials of “Namcheduri” settlement, which is supported by the data of other monuments - Dune settlements in Bobokvati and Pichvnari, other monuments of Pichvnari-Choloki settlement group, iron mining hearths, etc. - it is possible to follow with more or less accuracy the economic development processes on the full perimeter of the Late Bronze - Early Iron Age, as well as get acquainted with such aspects of human life and culture such as cattle breeding, hunting, handicrafts and its fields (pottery, mining and metallurgy, weaving, etc.), settlement topography and the art of construction, trade, roads and vehicles, etc.

An interesting monument are the remains of dune habitations of Kobuleti – Pichvnari, found on the coastal sand embankment of micro region, with light dwelling traces and specific ceramic specimens, characteristic to them; the dune habitations are a type of monument where dwellings and cultic places (sacrificial altars) are located separately;

Some of the data provided during the characterization of habitations may, in the opinion of some specialists, not correspond to the reality revealed at the time of the discovery of the monument.

Nowadays, we can note that in the presented area, directly on Kobuleti - Pichvnari dune habitations, the pre-construction, preparatory works for the construction of hotels within the framework of the Free Tourist Zone project in 2011 actually destroyed the monument. However, later, the monument was reconstructed by the specialists of the Batumi Archaeological Museum.

In 2014, during a joint reconnaissance expedition of the Ajara Cultural Heritage Protection Agency and the Kobuleti Museum, a very interesting ceramic material was discovered in a pit dug by illegal sand miners on the monument. The newly discovered stands with clay

horn-like protrudences formed the circular and oval cross-sectional shapes.

Due to the diverse nature of the stands found on the coastal dune habitations of Georgia, four main types have been identified; the stands identified by us with the help of „sand miners” should mainly belong to the 4th type. It is known that circular and transversal shapes are characterized by a flat and open bottom from the body. As G. Tavamaishvili points out, the similar types of stands have been found mainly in Pichvnari and Ureki dunes.

Our reconnaissance team rescued a number of brilliant specimens from a monument destroyed by illegal sand miners. The new materials allowed us to confirm the previously expressed opinion that the sand embankments are the highly developed, original, consolidated tribal chapels of Colchian culture, where the religious rituals dedicated to the bulls and the sea gods were performed at certain times of the year.

§4. "Country of Kobuleti" is the ancient center of iron metallurgy

The study of Kobuleti "country" as one of the oldest centers of ferrous metallurgy is related to the history of the study of ancient Colchic iron metallurgy and it is based on decades of research conducted by renowned scientists and researchers of our country. Among them, it should be noted that the role and contribution of Ioseb Grdzelishvili and Davit Khakhutaishvili in the study of the presented issue is special. Today, the scientist, my supervisor, Professor Nana Khakhutaishvili, continues to work on the same problem.

In the microregion, based on the materials identified and studied in the Cholok-Ochkhamuri dual-river area, it is possible to describe the data of the workshops with more or less accuracy. Each center was represented by one, two or three workshops, which included a stove, a

light wooden shed, a composite table for the primary processing of pig removed from the stove, a site for storing and rising the stocks of refractory clay, as well as the site for dumping production waste. According to the Professor, D. Khakhutaishvili, each workshop had a set of metallurgist tools: wooden, stone and iron hammers, hooks and devices to remove the melted-chilled mass from the stove, etc. As the researcher points out, unfortunately they could not be detected in the studied areas, the reason for which seems to have been the seasonality of the metallurgical activity - the craftsmen did not leave the work tools on site.

A noteworthy fact is that the iron smelting, workshops, as usual, were located on the hills and knolls near small or large ravines. As the Professor D. Khakhutaishvili notes, such an exposition should have had both economic and technical justifications: it was easy to get rid of production waste and it was convenient to supply the water necessary for production.

The industrial center of Choloki-Ochkhamuri mainly seems to be one of the monuments of the later periods. This period is probably limited to the X-VII centuries B.C. For almost two decades after D. Khakhutaishvili's death, no serious study of the ancient centers of iron metallurgy in Kobuleti has been carried out. In 2019, together with my supervisor, the scientist Mrs. Nana Khakhutaishvili, we decided to carry out new reconnaissance work in the presented micro region, during which we came across a very remarkable new monument in the village of Jikhanjuri.

The reconnaissance team moved some several different-sized fragments of clinker to the Kobuleti Museum for further study. As it is known, the iron smelting workshops found in the village of Jikhanjuri

were called "Jikhanjuri I", "Jikhanjuri II", "Jikhanjuri III" and "Jikhanjuri IV" by I. Grdzelishvili and D. Khakhutaishvili. We did not violate the proposed names of the monuments and conditionally named the newly discovered monument "Jikhanjuri V".

After study of "Jikhanjuri V", it became obvious that the micro region had all the prerequisites necessary for development of ancient ferrous metallurgy: the forest on the slopes to the south-east and south-west of the monument would provide the workshop with fuel material; at a distance of 650-700 m from the monument, the Choloki River flows from east to west, which is joined from the left by cold waters collected and flowing in small ravines.

The nearest source is there in the wild place 20-25 m away from the monument, where the endemic vegetation is almost intact; there was a fairly large supply of refractory and hardly meltable clay. Among them is Tsetskhlauri clay, the melting temperature of which is in the range between 1200⁰-1660⁰. It is noteworthy that the locals still use these clays in the mortar prepared for the construction of fireplaces and their chimneys. It is noteworthy that the line rich in such clays runs along the entire length of the subtropical foothills of the Greater and Lesser Caucasus; there is a large number of magnetic sand at the coastal zone; Ureki magnetic sands are also of the particular interest, which, after flotation, are distinguished by the high degree of iron-containing ores. It should be noted that Georgian iron ore deposits are grouped according to their territorial location into several main areas: Adjara-Trialeti, Guria-Samegrelo, Racha-Svaneti, Imereti and Abkhazia.

Thus, by studying the monument we discovered in the village of Jikhanjuri, we can confirm the previously expressed view that each iron melting workshop was an independent, self-sufficient unit with

all the conditions for the development of iron metallurgy for many centuries, from ore mining to iron production.

Chapter II.

"Country of Kobuleti" - the contact zone of Greek and Colchian civilizations

The "country" of Kobuleti is a region of the Kartvelian world where we can trace different periods of human life, including antiquity.

The monuments of the ancient period of the microregion include the former city of Kobuleti-Pichvnari, Tsikhisdziri complex,

The material of the relevant period of the hill-settlement of "Namcheduri", the material found at the territory in the vicinity and at the riverbeds of the river Choloki and river Ochkhamuri, etc.

One of the most important issues in the ancient history of Colchis is the great Greek colonization and contacts with the outside world. It is noteworthy that several reasons for Greek colonization are mentioned in foreign historiography: they are the trade expansion and agrarian colonization. Recently, it has been suggested that Greek colonization may be triggered by several factors at the same time. According to some scholars, in the early stages of Greek migration this factor may have been an interest in metals (gold, iron).

The material evidences reflecting the pre-colonial relationship between ancient Colchis and the Achaean-Hellenic world have not yet been obtained. However, it is natural that inter-tribal relations date back to ancient times, which must be reflected in Greek mythology. Systematic, regular contacts are established in the archaic era, when as a result of the great Greek colonization, Greek settlements also appeared on the eastern Black Sea coast. The number of detected materials increases even more in the middle of the VI century B.C. and

especially in the second half. It seems that Greek newcomers gradually emerged alongside the local settlements. The emergence of these settlements contributed to the further advancement of the local population.

The example of Kobuleti-Pichvnari clearly shows the great role played by these contacts in the socio-economic development of the local population. As it turns out, the micro region was one of the most important parts of the meeting of the Colchian and Hellenic civilizations on the eastern Black Sea coast, which led to continuous relations with various centers of the ancient world for centuries.

An interesting conclusion and additional clarity were provided by the quite diverse and numerous new archaeological materials collected and preserved in the Kobuleti Museum, which were collected by the Monitoring and Discovery Team of the museum in 2013-2019.

It is possible to express some of our opinions on certain issues around the history of cultural-economic relations with the outside world of Kobuleti "country". E.g. in the microregion, along with local ceramics, the imported ceramic containers and pottery, which allows us to keep an eye on the international trade-economic and cultural ties of both - Old Colchis and the presented micro region. From the first half of the 4th century B.C. in Kobuleti-Pichvnari as well as in Athens, relations with other maritime trade and transit centers seem important.

The materials found in the basin of the river Ochkhamuri, in our opinion, should not belong to "Namcheduri" and "Cholokispira" hill-settlement. We think that the mentioned ceramic materials must have belonged to a hitherto unknown residence or workshop, which is located on the left bank of the Ochkhamuri River, near the ancient monument of Kobuleti-Pichvnari - "Napurvala" Colchian necropolis.

The accumulation of newly discovered ceramic production in the Black Sea in the ancient period must have been related to sailing as well as fishing, which is considered a seasonal activity. The Eastern Black Sea coast has long been regarded as a safe and economically profitable crafts zone;

We think that the subject of independent research should become the quite interesting material collected by us, which are the toponyms of settlements, districts, big or small rivers of Kobuleti municipality, about some of which are discussed in this dissertation.

Chapter III.

The "Country of Kobuleti" in the early Middle Ages

In 2013-2019, the Kobuleti Museum Monument Monitoring and Discovery Reconnaissance Team collected new materials and information related to the less studied and hitherto unknown monuments in the micro region.

Petra-Tsikhisdziri. One of the most prominent monuments of the early Middle Ages is the Petra-Tsikhisdziri complex discovered in the territory of the micro region. The period of the greatest development of this settlement is IV-V centuries A.D., when a rather important urban type of settlement is formed with developed workshop production. The basilica found here is thought to have been the first episcopal see of the region. Interesting information about the Episcopate of Petra is preserved in the ecclesiastical lists of the Patriarchate of Constantinople – in the so-called "Ecthesis".

Petra-Tsikhisdziri Basilica with its exquisite plans and proportions is close to Bichvinta three-nave basilica. The latter is influenced by the cultic architecture of Constantinople. As we can see, the patterns and

requirements of Byzantine architecture were not unfamiliar to the builders of Tsikhisdziri basilica. However, there is no doubt that Tsikhisdziri Church was one of the organic links of pre-Christian Georgian basilicas. The church buildings in the Petra-Tsikhisdziri complex are characterized by a certain tradition, which is first of all manifested in the apse-shaped representation of the church altar.

Alambari Fortress. The Alambari Fortress or Mamuka Fortress is located to the northeast of Petra-Tsikhisdziri, on the right bank of the river Achkva, on the highest hill of the village Alambari, called the "Tsikhiskeli".

We have not yet got the qualified archaeological and historical research on the Alambari Fortress; the condition preserved on the monument, the arrangement of the preserved walls gives us a basis to share V. Beridze's view and consider the opinion that the prison should be renovated several times. As I. Sikharulidze noted, activation of its functional load dates back to the late Middle Ages, the Ottoman period. The interesting geographical location of the fortress in relation to Petra-Tsikhisdziri allows us to assume their common strategic purpose, because the castles are located on one diagonal and face each other.

Elia Fortress. Another fortification monument of Kobuleti "country" of strategic importance is the Elia Fortress, which is erected on the rocky mountain of Elia, east of the Alambari Fortress described above by us, with its interesting geographical location and architectural style. The fortress is less explored. This may have been due to its inaccessibility.

We decided to bring more clarity to Elia Fortress. The reconnaissance expedition conducted by the Kobuleti Museum managed to climb the monument, measure and photo fix the survived parts, study the art of construction, determine the area of the inner fortress. The

areas adjacent to the monument and the roads were identified and studied as well. The fortress overlooks the Kintrishi Valley and is connected to Chakhati settlement of feudal age by the internal road. The pastures of Zeniti and Alambari fall apart like a palm. By internal roads it is connected with the settlements of Achkvistavi and Zeniti. From the north-eastern part, it is possible to get connected with Achi Fortress. Thus, in our view, the Alambari, Elia and Achi Fortresses must have been connected with one of the most important military-political centers of the Eastern Black Sea - the Petra Fortress, and were therefore part of a unified defense system.

New information from Achi Fortress. An interesting monument of the micro region is Achi Fortress or "Tsikhia" (the locals refer to the historical monument as such), which is located in the village of Achi, one of the oldest settlements in the Kakuti community of Kobuleti Municipality, on the hill between the river Achistskali and the river Tsikhiastskali, near the confluence, 340 m above sea level. The river Achistskali, as well as the river Kintrishi and river Bzhuzhistskali, originate in Sarbiela Mountain; while the river Tsikhiastskali originates in the mountain Sanislobo and joins the river Achistskali to the south-west of the Achi fortress. The information preserved about this monument is also incomplete.

The reconnaissance expedition conducted by the Kobuleti Museum in 2018-2019 studied the monument. Its survived parts were measured and photo fixed; due to the difficult terrain conditions, it was possible to determine the area of the fortress with more or less accuracy. The environment in which the remains of "Tsikhia" is represented is covered with dense vegetation, which is why the remains of the fortress on a high hill are almost invisible from afar. From the northeast, the natural threshold is the bed of the river Achistskali

and the steep slopes on its shore; from the southeast - the river Tsikhiastskali and a stiff slope that is very different from the northeast. In our opinion, Achi Fortress together with Elia-Alambari-Petra-Tsikhisdziri formed a unified defense-strategic system

New information about Tetrosani Church. Tetrosani St. George's former church is an interesting cultic model of the micro region of early Middle Ages, reached to us. The unfavorable condition of the monument makes it difficult to determine the architectural type of the shrine. The survived remains of the temple make it possible to assume that the building must have been of the hall type, with a remarkable tilt. Judging by the location of the survived walls former church of Tetrosani, it is turned from east to north. It is a sad fact that one of the oldest Christian monuments not only of our micro region but of the region of modern Adjara as well, which at the same time preserves the history of the pre-Christian period (which we will not discuss in this dissertation because it is the subject of scientific research and discussion), is actually destroyed by its cultural strata nowadays.

Chapter IV.

"Country of Kobuleti" in the developed Middle Ages

New materials from the former church of Khinotsminda. One of the outstanding monuments of the micro region is the developed former church of Khinotsminda of Middle Ages. The church complex is located 44 km east of the city of Kobuleti, in the gorge of the river Kintrishi. The settlement where the monument is presented was referred to as Zemo Khino during the Soviet period. The head of the Father's Monastery named after John the Baptist of Khinotsminda, the Hegumen Evdemoz Diasamidze, together with the local population and self-government representatives, did a great job to return the

historic name to the historic settlement. Historically, the establishment of the Diocese of Khinotsminda should have taken place after the centers of Lazika, including the Episcopate of Petra, ceased to exist.

Archaeological expedition on the former church of Khinotsminda in 1989-1990 was carried out by the staff of the N. Berdzenishvili Scientific-Research Institute of Batumi: G. Tavamaishvili, N. Khakhu-taishvili, I. Iashvili, G. Totochava, etc. The expedition studied both the ruins of the temple as well as the area of the fenced yard. The temple, according to experts, was originally a three-nave basilica, which shows the signs of Georgian basilicas of the late period. However, later, according to the construction technique and the nature of the stone pile, it was suggested that the church was close to the Georgian architectural designs of the VIII-IX centuries.

In 2017-2018, together with the representatives of Batumi Shota Rustaveli State University, Niko Berdzenishvili Institute and Kobuleti Museum, studied the former temple of Khinotsminda. Remains of buildings south of the temple were described. In our opinion, it should have been one of the cellars with its functional load. In the very first storeroom (we conditionally called it part of the unified auxiliary building), we came across two pitchers stacked parallel to each other, 1.5 m away from the south wall. Unfortunately, the pitchers did not survive, which seems to have been the "creative" result of the tourists' negligence. Later, the damaged parts of the pitchers were taken to the Kobuleti Museum for survival and study. The clay pottery with reddish-pink clay pan, found on the outside wall of the temple in 2014, at a depth of 0.7 m from the outside, was also taken to the museum, which we believe was a hand-made (altar chalice) drinking vessel.

New information from the former temple of Achkvistavi. The village of Achkvistavi is located 600-650 m above sea level, at the right

bank of the river Achkva, at the personal plot of the wine-cellar keepers. During the Soviet era, the area of the former temple was first terraced, and later a citrus plantation was planted there, which led to the almost complete destruction of the historical monument.

In February 2017, the Kobuleti Museum was contacted by Avtandil Memarne, a resident of Achkvitavi, who presented the coins found in his plot (two silver coins). One of the silver coins found in Achkvitavi, as it was later determined, turned out to be the Kirmaneuli Tetri, which was a Western Georgian silver coin minted in the XIII-XV centuries. The similar money was mined in very small quantities by us. Therefore, the discovery of Achkvitavi is of great importance in this regard. Until now, coins from Kobuleti Municipality were known only in the seaside sector: Tsikhisdziri, Kobuleti, Bobokvati, Pichvnari. The new findings even showed that cash flow and trade relations had developed in the depths of the region as well. The second coin was the Ottoman Akçe. In the same year, the Kobuleti Museum studied the Achkvitavi former temple and the surrounding area. Pieces of pitchers were found in the pit cut for agricultural purposes in the south-eastern part of the hill. Several fragments were removed and transferred to the Kobuleti Museum. Fragments of various pottery were also found here. Presumably, the identified material must have belonged to the high developed Middle Ages. We aimed to study of the hill of the former temple thoroughly as a future work, however, it should be noted that both numismatic and ceramic materials have given us a very significant and clear idea about the church in Achkvitavi and, presumably, the cellar of the same church.

New information from the former temple of Sameba. In the spring of 2017, the Kobuleti Museum together with the Batumi Archaeological Museum launched a joint reconnaissance expedition in

the historical gorges and villages of Kobuleti Municipality. The expedition, along with other monuments, explored the remains of a church near the tomb of famous Gulo Kaikatsishvili on a hill on the left bank of the village of Kveda Sameba, 6 km from the left bank of the Kintrishi Gorge, 6 km from Kobuleti. According to locals, the church must have been functioning before the Ottoman invasion. The specialists consider the church to be a sample of developed Middle Ages. The place of the former temple was a small single-nave chapel with an entrance from the west. According to the nature of the wall structure, some specialists connect the construction of the church with post-XIII century period. Based on the newly discovered materials, it is possible to assume that the place of former temple and its antiquity must be one of the oldest shrines among the Christian cult monuments of the micro region. However, at this point we will refrain from its exact dating until a more detailed study of the monument. According to the newly discovered materials, it is possible to assume that the former temple and its antiquities must be one of the oldest shrines among the Christian cult monuments of the micro region. However, at this point we will refrain from its exact dating until a more detailed study of the monument.

Roads and road structures. As it is known, the Eastern Black Sea has been considered since ancient times as one of the shortest and safest sections for both sea and land transportation. The highways passing through it have been used to travel from southern countries to the north and vice versa, from north to south. The mentioned road, unequivocally, together with the military-political functions, played a great role in establishing both - mutual internal and external transportation, build the trade and cultural relations. One of the main thoroughfares of the micro region, which ran through the gorge of the

river Kintrishi, seems even more important in the developed Middle Ages.

As in other historical gorges of southwestern Georgia, here we have the stone arch bridges on one of the main highways of the micro region. These were the very bridges that traders and travelers from the north-west of our country and neighboring countries used to travel and move to the territories of Tao-Klarjeti and Asia Minor. The vast hydrographic network of Georgia determined the construction of roads, bridges and other road structures. To build bridges, our ancestors carefully chose the narrow and easily accessible places of the gorges. At first, wooden logs were used to cross small and large rivers, but then they began to build more complex wooden girder bridges instead. Along the development of bridge construction, wooden bridges are replaced by stone bridges. The main part of the old stone arch bridges - the arch is mostly made of raw stone slabs, without any architectural jewelry. The lime solution was used as the bonding material. The masters of the construction of the bridges faced great difficulties in arranging a pier in the middle of the river due to the rapid current. Therefore, they tried to build the passages with single span. The outline of the arches is interesting, they are sometimes semicircular, sometimes box-shaped (parabolic), sometimes arrow-like or even flat. Such bridges are mostly characterized by the use of cheap quarry stone and mortar instead of the carved stone. From a technical point of view, the negative feature of stone bridges is that the stone structure works well only on contraction, that is why the stone bridges can only be arched. As for the size and width of such bridges, it depended on the nature of the transport.

According to our data, there are about 35 bridges in Adjara today. Most of them are destroyed, and up to fifteen bridges are relatively well

preserved. Among them 2 bridges (preserved) are located on the territory of Kobuleti municipality; in the gorge of the river Kintrishi - one connecting Varjanuli and Tkemakaravi and the other - Tskhemvani arched bridge.

The topography of the stone arched bridges looks interesting; they are concentrated in the territory of modern Adjara, as well as in the historical Tao-Klarjeti and Chaneti-Lazeti. The art of building bridges presented here is almost the same.

Several small and large branches of the Silk Road passed through the "country" of Kobuleti and we think that due to the need to protect this route, the fortresses and watchtowers were built on all strategic places - Mamuka Castle, Elia Castle, Achi Castle and so on.

Conclusions

The presented paper includes the historical-archeological research of Kobuleti "country", one of the interesting micro regions of South-West Georgia, which is based on both previously discovered and newly obtained material. The sources, materials and historiographical data presented in the paper allow us to trace the history of the development of the region from the ancient times to the Middle Ages.

During the preparation of the dissertation, together with the scientific supervisor, consultants and Professor Amiran Kakhidze, we planned to continue the work started by Professor Davit Khakhutaishvili, which was not completed due to the death of the scientist. Based on the new material, we tried to study the contribution of Kobuleti as a micro region and its participation in each stage of the historical development of the region. Our research is based on both published as well as unpublished and new material discovered by us, on the basis of which we present the results obtained.

Chapter I.

Neolithic Age. Our goal is to continue the work started by scientists and enrich it with new materials – achieved, we found and confirmed existence of water supply system head buildings previously identified on the Kobuleti Early Neolithic monument; the new circumstances revealed in the process of research have given us the opportunity to bring more clarity in relation to the Early Neolithic monument of the village Kobuleti previously studied by Sergo Gogitidze, including:

1. Surveys conducted by Sergo Gogitidze confirmed that the area of Kobuleti Early Neolithic settlement was located in the south-western part of a modern residential house, south of the large canal running from east to west of the residential plot. The location and direction of the 4th water supply system, newly identified by us provide us with evidence that the area of distribution of this settlement is much wider and somewhat wider both in the north-east direction and in the north-west;

2. The abundance of stone tools we found on the monument allowed us to confirm that the ancient inhabitants of the microregion, in addition to flint and obsidian, extensively used cobble stone raw materials, which were present in small quantities in previously studied materials. This new circumstance even points to the genetic relationship of the early Neolithic inhabitants with the late Mesolithic traditions.

3. It is a proven fact that most of the Early Neolithic settlements are located in or closer to older, Mesolithic-era former settlements. To the south of the previously studied settlement, we discovered a cave on a rocky slope, about which we do not find direct or indirect information in scientific circulation, and which, in our opinion, can be considered

as evidence of continuous life. A more detailed study of the monument is planned in the future.

Eneolithic - Early Bronze Age. The Eneolithic culture of the micro-region, which is considered to be the upper chronological boundary of the final stage of the Late Neolithic culture, was represented by very scarce material. Newly discovered materials by the Kobuleti Museum in 2013-2019 somewhat enrich the previously created image. Including: manual grinder from Choloki - should have been used to process the food crops; stone bowl from Kokhi points to its multi-functionality. In addition to processing the food crops it may have been used in the metal industry for pounding the fluxes or for other purposes.

Unfortunately, the remains of the Eneolithic settlement have not been found in the region yet. Researchers suggest that the monuments of this period should be located quite deep, at a depth of 20-30 meters, and to find them is associated with great difficulties.

Early in the Bronze Age, one of the first confirmed settlements was Ispani peatland settlement. As for the mountainous settlements of the micro region, only few materials were presented here: e.g. bronze axe as fixed in the village of Achkvitavi. The existing image was enriched by the new materials discovered by us: we discovered the miniature bronze axe near the confluence of the river Kintrishi and the Black Sea, on the riverbed, on the newly formed silted peninsula; in order to keep an eye on the development of pottery-making and agricultural fields of the micro region, the discovery of the barrel-like pottery and fragments of Colchian pitchers in the Choloki basin is very important; Choloki group materials include basalt stele from the village of Leghva, which was found in the riverbed near the confluence of the river Tskhrapona and the river Skura. The curved spiral of the stele

must have been a cosmogonic sign of great importance to the population of the period represented by the micro region.

Thus, based on the new materials we have discovered, we are able to complete the picture of the economic and spiritual life of the population living in the microregion during this period.

Middle Bronze Age. No Middle Bronze Age monuments have been identified in the micro region so far. Thus, the new monuments discovered by the reconnaissance expedition of the Kobuleti Museum are very important, which are related to the copper-bronze mining activities in the "country" of Kobuleti.

ate Bronze-Early Iron Age. Newly discovered material in Kobuleti-Pichvnari dune settlement allows to express several opinions about the purpose of the monument: participation in metal production, religious worship or salt mining. At present, it is difficult to point out the priority of their function. The Late Bronze-Early Iron Age Colchis and the micro regions represented among them were good at plough farming, ploughing with metal ploughing equipment, bull and other cults, pottery-making, weaving, etc.

The "Country of Kobuleti" - the ancient center of iron metallurgy. The history of the study of the monuments in the "country" of Kobuleti and of the new materials discovered in the village of Jikhanjuri gave us the opportunity to reaffirm the previously expressed opinion that the micro-region had all the prerequisites for the development of ancient ferrous metallurgy. Each iron smelting workshop was an independent, self-sufficient unit that had all the conditions for the development of iron metallurgy for many centuries, from the extraction of ore to the production of iron.

Chapter II.

The "Country of Kobuleti" - the contact zone of Greek and Colchian civilizations. Based on the materials collected in 2013-2019, where imported ceramic containers and household pottery are presented along with local ceramic products, we have the opportunity to follow the international trade-economic and cultural ties of the presented micro region. On the basis of the study of the materials preserved in the Kobuleti Museum, we were given the opportunity to express the following opinion:

The new material found in the basin of the Ochkhamuri River, in our opinion, must belong to the territories areas adjacent to the ancient period monument of Kobuleti-Pichvnari "Napurvala" – Colchian cemeteries. The accumulation of ancient pottery in the Black Sea and their discovery there, in our view, must have been related to sailing, fishing, which is considered a seasonal activity, or other factors. The coastal shallow waters of the micro region are still considered a favorable zone for fishing.

Chapter III.

"Country of Kobuleti" in the early Middle Ages. During the present period, the coastal line of the micro region, as well as the foothills and mountainous areas seem to be densely populated. As it is confirmed, in parallel with the defense and road buildings, Christian cult buildings were being built in the micro region during this period. Among them was the Petra-Tsikhisdziri Christian shrine, as well as Tetrosani St. George's Church the new information about which allows us to assume that it was one of the oldest Christian

shrines in the micro-region along with the cult buildings in Petra-Tsikhisdziri.

As for the fortification buildings of the micro region – Alambari Fortress, Elia Fortress and Achi fortress - due to their distinctive strategic location, we believe, should have been connected to the Petra Fortress, as an important military information points, an integral part of the unified defense system.

Chapter IV.

"Country of Kobuleti" in the developed Middle Ages.

A) The new information and materials obtained about the Khinotsminda shrine allow us to more accurately determine the period of functioning of the temple, as well as to determine the existence of an ecclesiastical wine cellar there;

B) The local and foreign silver coins found at the territory of Achkvitavi former temple allows us to assume that the temple should have been one of the important centers of the Diocese of Khinotsminda;

C) According to the results of the reconnaissance expedition conducted by the Kobuleti Museum on the territory of the former Holy Trinity Cathedral, we were able to confirm that it, together with the Achkvitavi Church, must have been one of the important centers of spirituality in the Khinotsminda Diocese;

According to "Kitrishi" medieval handbook, we have determined that the temples of Achkvitavi and Trinity mentioned above were built under the name of St. George in his time.

D) As for the roads and road structures of the microregion, as it is known, the Eastern Black Sea region has been considered since ancient times as one of the shortest and safest sections for both sea and land transportation. The reconnaissance expeditions conducted by the staff of the Kobuleti Museum in 2013-2019 confirmed and significantly highlighted the role of roads and road structures of the Kobuleti "country" in both - the local and international transportation.

We have found new information about the Kobalauri arched bridge over the river Kintrishi and the arched bridge over the right tributary of the river Kintrishi - Sagebauri Gorge.

As we can see, the new archeological materials and accidental discoveries obtained during the archeological excavations in the micro-region have allowed us to trace the continuous history of life and development of the people of this region from ancient times to the Middle Ages and to reveal the contribution of Kobuleti "country" to the historical development of the region.

Published Articles:

1. R. Takidze – "Kirmaneuli Tetri from the village Achkvitavi", South-West Georgia (History, Archeology, Ethnology) Collection of the International Scientific Conference; Universal Publishing House, Tbilisi, 2016, ISSN 2298-0776;

2. R. Takidze – "New Materials of Eneolithic Age from Kokhi", Batumi Shota Rustaveli State University, Niko Berdzenishvili Institute, Papers XV, Batumi Shota Rustaveli State University Publishing House, Batumi, 2019;

3. R. Takidze – “New Informatio about Tetrsoani Church”, Journal “Matiane”, Ethnography and Folklore Research Center of Vani District; Vani, pp.140–142.

Conferences:

1. R. Takidze - "Amber Road", International Scientific Conference Lithuania and Georgia from the retrospective of 520; October 17-18, 2015

2. R. Takidze - "On the issue of Stone Age monuments of Kobuleti country", South-West Georgia (History, Archeology, Ethnology) International Scientific Conference; Batumi 15-16 September 2016;

3. I. Varshalomidze / R. Takidze - “Kirmaneuli Tetri from the village Achkvistavi”, South-West Georgia (History, Archeology, Ethnology) International Scientific Conference; Batumi 15-16 September 2016;

4. R. Takidze - "Early Medieval Monuments of Kobuleti", International Scientific Conference of the Lithuanian Language and Culture Center of the Georgian Technical University; Tbilisi, October 11-12, 2018

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. **აბდუშელიშვილი 1978:** აბდუშელიშვილი მ., „კავკასიის მოსახლეობის ანთროპოლოგია ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში“, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი
2. **არქანჯელო 1938:** არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბილისი
3. **აფაქიძე 1987:** აფაქიძე ჯ., „სახალგაშოს განძი“, სდსმ XVI , გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
4. **ბარამიძე 1954:** ბარამიძე ა., კეკელიძე კ., „ქართული ლიტერატურის ისტორია“, ტ. I, თბილისი
5. **ბაქრაძე 1987:** ბაქრაძე დ., „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
6. **ბერიძე 1974:** ბერიძე ვ., ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება. თბილისი
7. **ბერძენიშვილი 1951:** ბერძენიშვილი ნ., „ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის ზოგიერთი პრინციპული საკითხისათვის“, ისტორიის ინსტიტუტის „მიმომხილველი“, ტ. II, თბილისი
8. **ბერძენიშვილი 1964ა:** ბერძენიშვილი ნ., „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, წიგნი I, ისტორიული გეოგრაფია, თბილისი
9. **ბერძენიშვილი 1964ბ:** ბერძენიშვილი ნ., წინასიტყვაობა, /კრებული/ „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“, I, თბილისი
10. **ბერძენიშვილი 1964გ:** ბერძენიშვილი ნ., ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი
11. **ბერძენიშვილი...1964:** ბერძენიშვილი ნ., ნებიერიძე ლ., „ქვის ხანის ნამო-სახლარები კინტრიშის ხეობაში“, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
12. **ბერძენიშვილი 1969:** ბერძენიშვილი მ., „ქალაქ ფასისის ისტორიისათვის“, თბილისი

13. **ბერძენიშვილი 1989:** ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბილისი
14. **ბურჭულაძე... 1982:** ბურჭულაძე ო., მესხი ჯ., საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროს თევზები, ბათუმი
15. **ბრაუნდი 2014:** ბრაუნდი დ., საქართველო ანტიკურ ხანაში, გამომცემლობა „ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“
16. **გობეჯიშვილი 1951:** გობეჯიშვილი გ., სტალინის ნაცარგორა, მიმოხილველი II, თბილისი
17. **გოგიტიძე 1973 ა:** გოგიტიძე ს., ადრენეოლითური ნამოსახლარი კინკიშას ხეობაში. - სდსმ, ტ.3, თბილისი
18. **გოგიტიძე 1973 ბ:** გოგიტიძე ს., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლის ქვის ხანის ძეგლები (მახვილაურის ნეოლითური ხანის ნამოსახლარი), - სდსმ, ტ.3, თბილისი
19. **გოგიტიძე 1974 ა:** გოგიტიძე ს., ნეოლითური ხანის ძეგლი მდ. ჩოლოქის სანაპიროზე. - სდსმ, ტ.4, თბილისი
20. **გოგიტიძე 1974 ბ:** გოგიტიძე ს., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, თბილისი
21. **გოგიტიძე 1975:** გოგიტიძე ს., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა (ქობულეთის ადრენეოლითური ნამოსახლარი). - სდსმ, ტ.5, თბილისი
22. **გოგიტიძე 1978 ა:** გოგიტიძე ს., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, თბილისი
23. **გოგიტიძე 1978 ბ:** გოგიტიძე ს., კაჟისა და ობსიდიანის დანები ქობულეთისა და მახვილაურის ნამოსახლარებიდან. - სდსმ, ტ.7, თბილისი
24. **გოგიტიძე 1982:** გოგიტიძე ს., კინტრიშის ხეობის უძველესი ისტორიული ძეგლები. - ძეგლის მეგობარი, ტ.59. თბილისი
25. **გოგიტიძე 1983:** გოგიტიძე ს., ქობულეთის ქვის ხანის ნამოსახლარზე 1980 წელს ჩატარებული სავსე კვლევა-ძიების შედეგები. - სდსმ, ტ.12, თბილისი

25. **გოგიტიძე 1987:** გოგიტიძე ს., ქობულეთის ქვის ხანის ნამოსახლარზე 1984 წელს ჩატარებული სავსე კვლევა-ძიების ძირითადი შედეგები. - სდსმ, ტ.16, თბილისი
26. **გოგიტიძე 2002:** გოგიტიძე ს., ასლან ინაიშვილი (1921-1977) გახსენება. - ბამ-ის შრომები, ტ.2, ბათუმი
27. **გოგიტიძე 2007 ა:** გოგიტიძე ს., ქვის ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. მეზოლითური და ნეოლითური კულტურა, - სდსინ, ტ.1, თბილისი
28. **გოგიტიძე 2007 ბ:** გოგიტიძე ს., ქვის ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. განვითარებული ნეოლითური კულტურა, - სდსინ, ტ.1, თბილისი
29. **გოგიტიძე 2007 გ:** გოგიტიძე ს., ქვის ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. მწარმოებლური მეურნეობის ადრეული ფორმების წარმოქმნა, - სდსინ, ტ.1, თბილისი
30. **გოგიტიძე 2008:** გოგიტიძე ს., „კინტრიშის ხეობის ქვის ხანის ძეგლები (ქობულეთის ადრენეოლითური ნამოსახლარი)“, სდსმ XX, გამომცემლობა „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი
31. **გოგიტიძე 1998:** გოგიტიძე სიმონ., „ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნაქალაქარის სახელწოდებისათვის“, ჟურნალი „ლიტერატურული აჭარა“, 10, ბათუმი
32. **გოგელია 1971:** გოგელია დ., დასახლების თავისებურება არხულო I-ზე, თბილისი
33. **გრიგოლია 1977:** გრიგოლია გ., ცენტრალური კოლხეთის ნეოლითი, თბილისი
34. **გრიგოლია 2007:** გრიგოლია გ., „ქვედა პალეოლითის ძეგლი აჭარის მაღალმთიანეთში“, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, I, ბათუმი/ თბილისი
35. **გრძელიშვილი 1964ა:** გრძელიშვილი ი., „აჭარაში 1960-1961 წწ. აღმოჩენილი რკინის ქურა-სახელოსნოების გათხრების ძირითადი შედეგები“, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი

36. **გრძელიშვილი 1964 ბ:** გრძელიშვილი ი., ხახუტაიშვილი დ., „რკინის წარმოების უძველესი კერა ჭოროხის ქვემო დინებაში და არქეოლოგიური დაზვერვები გონიო-ავსაროსში“, სდსმ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
37. **დიასამიძე 1978:** დიასამიძე ბ., „ბიზანტია – დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ურთიერთობისათვის IX საუკუნეში“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
38. **დიასამიძე 1981:** დიასამიძე ბ., „ადრეფეოდალური ხანის მთავარი საეკლესიო ცენტრები დასავლეთ საქართველოში“, სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები X, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
39. **დიასამიძე 1981:** დიასამიძე გ., „რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული ტოპონიმები ქვემო აჭარაში“, სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები X, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
40. **ვარშანიძე 1990:** ვარშანიძე შ., „აჭარა ანტიკური ხანიდან საქართველოს ერთიანი მონარქიის შექმნამდე“, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
41. **ვარშალომიძე... 2016:** ვარშალომიძე ი., ტაკიძე რ., „კირმანეული თეთრი სოფელ აჭყვისთავიდან“, სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, აჭარის ა.რ. მთავრობის საქვეუწყებო დაწესებულება – საარქივო სამმართველო, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი
42. **ვაშაკიძე 1977:** ვაშაკიძე ნ., კახიძე ა., ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1974 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევები, - სდსმ, ტ.6, თბილისი
43. **ვაშაკიძე 1978:** ვაშაკიძე ნ., კახიძე ა., „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1975 წელს განხორციელებული საველე კვლევები, - სდსმ VII, გამო-მცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი

44. **ვაშაკიძე 1979:** ვაშაკიძე ნ., კახიძე ა., არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1976 წელს. - სდსმ, ტ.8, თბილისი
45. **ვაშაკიძე 1982:** ვაშაკიძე ნ., „იმპორტული კერამიკული ტარა ნამჭედურის ნამოსახლარიდან“, სდსმ XI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
46. **ვაშაკიძე 1983:** ვაშაკიძე ნ., „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1980 წელს წარმოებული არქეოლოგიური კვლევები, - სდსმ XII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
47. **თავამაიშვილი 1986:** თავამაიშვილი გ., „ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ბობოყვათის ზღვისპირა ქვიშაზვინულებზე“, ჟურნალი „ჭოროხი“, N6, ბათუმი
48. **თავამაიშვილი 1987ა:** თავამაიშვილი გ., ურეკის ქვიშაზვინულებზე 1987 წ. ჩატარებული დაზვერვების ანგარიში. ხელნაწერი. ბათუმი
49. **თავამაიშვილი 1987ბ:** თავამაიშვილი გ., არქეოლოგიური გათხრები ბობოყვათის ზღვისპირა ქვიშაზვინულებზე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, XVI, თბილისი
50. **თავამაიშვილი 1988:** თავამაიშვილი გ., ციხისძირის სამსხვერპლო, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, XIX, თბილისი
51. **თავამაიშვილი 1995:** თავამაიშვილი გ., „დავით ხახუტაიშვილი და ადრეკლასობრივი ქალაქების ისტორიის საკითხები“, კრებული: „დავით ხახუტაიშვილი – 70“, ბათუმი
52. **თავამაიშვილი 1999:** თავამაიშვილი გ., „უძველესი ნამოსახლარები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ახალშავზღვურ ტერასაზე“, დისერტაციის ავტორეფერატი, წარდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი
53. **თავამაიშვილი 1998:** თავამაიშვილი გ., „ხინოწმინდა“, ჟურნალ „ჯვარი ვაზისა“ N1, თბილისი

54. **თავამაიშვილი 2002:** თავამაიშვილი გ., ხახუტაიშვილი ნ., „უმველესი რკინის მეტალურგიის ახალი კერა ჩაქვისწყლის ხეობაში“, „საისტორიო ძიებანი“, ტ. 9, თბილისი
55. **თავამაიშვილი 2002:** თავამაიშვილი გ., რიტუალური ჭურჭელი ციხისძირიდან. ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათუმი
56. **თავამაიშვილი 2012:** თავამაიშვილი გ., „ძველი სადგომები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ახალშავზღვურ ტერასაზე“, თბილისი
57. **თავართქილაძე 1983:** თავართქილაძე ა., აჭარის ასსრ ძირითადი ნიადაგები, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
58. **თოდუა 1975:** თოდუა რ., „კერამიკული წარმოების ხალხური ტექნიკის საკითხები. სამეთუნეო ჩარხი დასავლეთ საქართველოში“, კრებული, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
59. **თოლორდავა 1980:** თოლორდავა ვ., „დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში (ქვევრსამარხები)“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
60. **თურმანიძე 2013:** თურმანიძე მ., „ფიჭვნარის ახ.წ. IV-V საუკუნეების სამარხებში აღმოჩენილი მძივები“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი
61. **იაშლაშვილი 1992:** იაშლაშვილი გ., „მიწის სიმდიდრის საიდუმლო თვალთუჩინარი“, გაზეთი „სოფლის ცხოვრება“ N38 (12038), 1992 წელი, 14 ნოემბერი, თბილისი
62. **იაშვილი 1982:** იაშვილი ი., „სინოპური დამლა ფიჭვნარიდან“, სდსმ XI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
63. **იაშვილი 1985:** იაშვილი ი., „ტყვიის ბულა პეტრა-ციხისძირიდან“, სდსმ XIII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
64. **იაშვილი 1987:** იაშვილი ი., „ადრეული სინოპური ვერცხლის დრა-ქმა ფიჭვნარიდან“, სდსმ XVI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
65. **იმნაძე 1962:** იმნაძე მ., „სავაჭრო ურთიერთობათა ისტორიიდან კოლხეთში“, კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული, II, თბილისი

66. **ინაიშვილი 1973:** ინაიშვილი ა., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს უძველესი ნამოსახლარებისა და ნაქალაქარების არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები“, ნ. ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ III, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
67. **ინაიშვილი 1974:** ინაიშვილი ა., „პეტრა-ციხისძირის 1962–1965 წლების არქეოლოგიური გათხრების შედეგები“, ნ.ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა, სდსმ, IV, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
68. **ინაიშვილი 1977:** ინაიშვილი ა., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1973 წლის მუშაობის შედეგები (ანგარიში), სდსმ, VI, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
69. **ინაიშვილი 1979:** ინაიშვილი ა., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1974 წლის მუშაობის შედეგები (ანგარიში), სდსმ, VIII, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
70. **ინაიშვილი 1980:** ინაიშვილი ა., „მშენებლობის ხელოვნების უძველესი ნიმუში სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან“, კრებული, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქიტექტურული ძეგლები, I, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
71. **ინაიშვილი 1986:** ინაიშვილი ა., „ქართველთმცოდნეობის მნიშვნელოვანი კერა“, ნ. ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი და საქართველოს არქეოლოგია, კრებული, თბილისი
72. **ინაიშვილი 1988:** ინაიშვილი ნ., „ციხისძირის გვიანანტიკური ხანის აბანოები“, ნ.ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ XVII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
73. **ინაიშვილი 1991:** ინაიშვილი ნ., „მინის ჭურჭელი პეტრა-ციხისძირიდან“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
74. **ინაიშვილი 1993:** ინაიშვილი ნ., „ციხისძირის ახ.წ. I-IV სს. არქეოლოგიური ძეგლები“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი

- 75. იოსელიანი 1973:** იოსელიანი ა., ნარკვევები კოლხეთის ისტორიიდან, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი
- 76. იუნგი 2005:** იუნგი კ.-გ., ფსიქოლოგია და ალქიმია, გამომცემლობა „დიოგენე“, თბილისი
- 77. იუნგი 2014:** იუნგი კ.-გ., ანალიზური ფსიქოლოგიის საფუძვლები, ხუთი ლექცია, თბილისი
- 78. კალანდაძე 1986:** კალანდაძე კ., დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური კულტურა ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე, თბილისი
- 79. კახიძე 1965:** კახიძე ა., მასალები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ძველი ქალაქების ისტორიისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. ტ. IV, თბილისი
- 80. კახიძე 1971:** კახიძე ა., საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები“, თბილისი
- 81. კახიძე 1973:** კახიძე ა., „ფიჭვნარის იმპორტული კერამიკა“, „მეგლის მეგობარი“, 23, თბილისი, 1973 წ.
- 82. კახიძე 1974:** კახიძე ა., „ფიჭვნარის ძვ.წ. IV საუკუნის სამაროვანის არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები“, სდსმ IV, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 83. კახიძე 1975:** კახიძე ა., „აღმოსავლეთ ზღვისპირეთის ანტიკური ძეგლები“, ბათუმი
- 84. კახიძე ...1993:** კახიძე ა., მამულაძე შ., „აჭარისწყლის ხეობის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები“, აჭარის ჟურნალ -გაზეთების გამომცემ-ლობა, ბათუმი
- 85. კახიძე 2007:** კახიძე ა., „ანტიკური სამყარო აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. ფიჭვნარის ძვ. წ V საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი“. ფიჭვნარი II, ბათუმი / ოქსფორდი
- 86. კახიძე 2007 ა:** კახიძე ა., „ყუაკვერიანი ცულების გენეზისის საკითხისათვის“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი
- 87. კახიძე ...2007 ბ:** კახიძე ა., ვიკერსი მ., თავამაიშვილი გ., „საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ელინისტური ხანის

- სამაროვანზე 2003–2004 წლებში“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი
- 88. კახიძე 2007გ:** კახიძე ა., „ანტიკური სამყარო აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში (ფიჭვნარის ძვ.წ. V საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი)“, ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1967–1987 წწ), ფიჭვნარი II, ბათუმი – ოქსფორდი
- 89. კახიძე... 2009:** კახიძე ა., შალიკაძე თ., „მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან“, ფიჭვნარი IV, გონიო-აფსაროსი IX, ბათუმი/ ოქსფორდი
- 90. კახიძე ...2013 ა:** კახიძე ა., თავამაიშვილი გ., ჩავლეიშვილი ი., „საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ქვიშაზვინულებზე“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი
- 91. კახიძე 2013 ბ:** კახიძე ა., ვაშაკიძე ნ., შალიკაძე თ., „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 2010 წლის ნოემბერ-დეკემბერში განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი.
- 92. კახიძე... 2014 ა:** კახიძე ა., კახიძე ე., „აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის შედეგები (ფიჭვნარის ძვ.წ IV საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი), ფიჭვნარი V, ბათუმი / ოქსფორდი
- 93. კახიძე... 2014 ბ:** კახიძე ა., ვიკერსი მ., საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიცია 2003-2007. -ოქსფორდის აშშ-ოლის მუზეუმი, ფიჭვნარი V. ბათუმი / ოქსფორდი
- 94. კახიძე ...2016:** კახიძე ა., სურმანიძე ნ., ნაგერვაძე მ., „აჭარა ენეოლით-ბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანაში“, ბათუმი
- 95. კახიძე ... 1999:** კახიძე ე., კახიძე ა., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი ანტიკურ სამყაროსთან გვიანარქაულსა და კლასიკურ ხანაში“ (ფიჭვნარში აღმოჩენილი მასალების მიხედვით), თბილისი

96. **კახიძე 1999:** კახიძე ე., „სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვის-პირეთის ბერძნული კოლონიზაციის წანამდგრებისა და ზოგიერთი თავისებურებების შესახებ“, კულტურის ისტორიის საკითხები, ტ. 6, თბილისი
97. **კახიძე 2007 ა:** კახიძე ე., „ქართულ-ბერძნული ურთიერთობების ადრეული ეტაპი“, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. 2, ბათუმი
98. **კახიძე 2007 ბ:** კახიძე ე., „უცხოური მმართველობის თავისებურებები სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ II-I სს“, ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, ტ. 5, ბათუმი
99. **კახიძე 2007 გ:** კახიძე ე., „სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვის-პირეთი ელინისტურ ხანაში“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი
100. **კრებული 2013:** აჭარა წარსული და თანამედროვეობა (2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები), კრებული I, ბათუმი
102. **ლორთქიფანიძე 1966:** ლორთქიფანიძე ოთ., „ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი“, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“, თბილისი
103. **ლორთქიფანიძე 1970:** ლორთქიფანიძე ოთ., „ანტიკურ ხანაში ინდოეთიდან შავი ზღვისაკენ მიმავალი სატრანზიტო გზის შესახებ“, – სმამ, XIX, 3, თბილისი
104. **ლორთქიფანიძე 2002:** ლორთქიფანიძე ოთ., „ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან“, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი
105. **ლორთქიფანიძე 2010:** ლორთქიფანიძე ოთ. შრომები, ტომი I, „ძველი საქართველო (კოლხეთი და იბერია) სტრაბონის გეოგრაფიაში“, თბილისი
106. **მამულაძე 1993:** მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის შუასაუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, გამომცემლობა „აჭარა“, ბათუმი
107. **მათურელი 1990:** მათურელი ი., „ვახუშტი ბაგრატიონის კარტოგრაფიული მემკვიდრეობა“, გამომცემლობა „საქართველო“, თბილისი

108. **მინდორაშვილი 2016:** მინდორაშვილი დ., პეტრა-ციხისძირზე 2016 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, ხელნაწერი. 1-17. ბათუმი
109. **მიქელაძე 1967:** მიქელაძე თ., „ქსენოფონტის „ანაბასისი“, თბილისი,
109. **მიქელაძე 1974:** მიქელაძე თ., „ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეების ისტორიიდან“, თბილისი
110. **მელიქიშვილი 1955:** მელიქიშვილი გ., საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხები, თბილისი
111. **მელიქიშვილი 1970:** მელიქიშვილი გ., კოლხეთი ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბილისი
112. **მუსხელიშვილი...1960:** მუსხელიშვილი დ., ცეციშვილი გ., შიდა ქართლის 1955 წ. დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი
113. **მუსხელიშვილი 1977:** მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები I, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
114. **მუსხელიშვილი 1980:** მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები II, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
115. **მჭავანაძე 2013:** მჭავანაძე მ., „ტყემაკარავის ეკლესიის ისტორიისათვის“, ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის აჭარის მუზეუმის მაცნე VI, ბათუმი
116. **ნიორაძე 1975:** ნიორაძე მ., „სამერცხლე კლდის მღვიმე და დასავლეთ საქართველოს ზედა პალეოლითი, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
117. **ნებიერიძე 1978:** ნებიერიძე ლ., „დარკვეთის მრავალფენოვანი ეხი“, თბილისი
118. **ოჩიაური 1975:** ოჩიაური თ., „წყლის კულტის ელემენტები საქორწინო რიტუალში“, კრებული, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი

- 119. რამიშვილი 1961:** რამიშვილი ალ., „ფიჭვნარის ზღვისპირა ქვიშნარი ნაზურგას ძველი დასახლებანი“, ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის I სამეცნიერო სესია (მოხსენებათა თეზისები), ბათუმი
- 120. რამიშვილი 1964 ა:** რამიშვილი ალ. „ფიჭვნარის ძველი სადგომის 1962–63 წლების საველე-არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგები“, ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის III სამეცნიერო სესია (მოხსენებათა თეზისები), ბათუმი
- 121. რამიშვილი 1964 ბ:** რამიშვილი ალ., ზღვისპირა ზოლის ძველი ნამოსახლარები ჩაქვის რაიონში. 1960 წლის არქეოლოგიური დაზვერვის მასალები. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის შრომები, ტ. III, თბილისი
- 122. რამიშვილი 1964 გ:** რამიშვილი ალ., ძველი სადგომები ფიჭვნარის ქვიშნარ დიუნაზე. 1961 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
- 123. რამიშვილი 1971:** რამიშვილი ალ., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთი გვიანბრინჯაო-ადრერკინს ხანაში. საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი
- 124. რამიშვილი 1974 ა:** რამიშვილი ალ., ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების დათარიღებისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 2, თბილისი
- 125. რამიშვილი 1974 ბ:** რამიშვილი ალ., კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი
- 126. რამიშვილი 1975 ა:** რამიშვილი ალ., კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბილისი
- 127. რამიშვილი 1975 ბ:** რამიშვილი ალ., „ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები არაგვის ხეობაში“, ძეგლის მეგობარი, N 35, თბილისი
- 128. რამიშვილი 1998:** რამიშვილი ალ., შიდა ქართლის ბრინჯაოს ხანის ფინალური სტადიების არქეოლოგიის პრობლემები, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი,

- ხელნაწერის უფლებით, დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი
- 129. რეხვიაშვილი 1953:** რეხვიაშვილი გ. მჭედლობა რაჭაში, თბილისი
- 130. რეხვიაშვილი 1964:** რეხვიაშვილი გ. ქართული ხალხური მეტალოურგია, თბილისი
- 131. როყვა 1959:** როყვა მ. ცეცხლგამძლე თიხები, საქართველოს ბუნებრივი რესურსები, ტ.2, მოსკოვი
- 132. რუსიძე 1954:** რუსიძე შ., „ექსპედიციის ანგარიშები ჩაქვის ხეობაში 1954 წელა“, –აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, N486,
- 133. რუსიძე 1957:** რუსიძე შ., „ბრინჯაოს ხანის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან“, გაზეთი „საბჭოთა აჭარა“, N118, 16 ივნისი, 1957 წელი, ბათუმი
- 134. რუხაძე 1975:** რუხაძე ჯ., „მცენარეულის კულტის გადმონაშთის საკითხისათვის დასავლეთ საქართველოში“, კრებული, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 135. რუხაძე 1982:** რუხაძე ჯ., „ვანის დღიურის ფურცლები“, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
- 136. სარქ 1991:** საქართველოს არქეოლოგია I, თბილისი
- 137. სატ 1992:** საქართველოს ატლასი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვახუშტი ბაგრატიონის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტი, საქართველოს განათლების სამინისტრო, გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი
- 138. სმრ 1933:** საქართველოს მინერალური რესურსები, თბილისი,
- 139. სმრ 1935:** საქართველოს მინერალური რესურსები, თბილისი,
- 140. სიხარულიძე 1962:** სიხარულიძე ი., აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლები, სახელმწიფო გამომცემლობა, ბათუმი
- 141. სიხარულიძე 1984:** სიხარულიძე თ., „ბელდამის მხატვრის სახელოსნოს შაბლონურორნამენტიანი ლეკითოსები ფიჭვნარიდან“, თსუ შრომები, ტ.249, თბილისი

142. **სიხარულიძე 1985:** სიხარულიძე თ., „წითელფიგურული კრატერი მითოლოგიური სცენით – „ეოსი და კეფალოსი“ – ფიჭვნარიდან“, სდსმ XIII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
143. **სიხარულიძე 1988:** სიხარულიძე თ., „ატეკური მოხატული კერამიკის ახალი ნიმუშები ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვანიდან“, სდსმ XVII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
144. **სიხარულიძე 1991:** სიხარულიძე თ., „სამი ლეკითოსი ფიჭვნარის სამაროვანიდან“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
145. **სიჭინავა 1957:** სიჭინავა ვ., „ახალი ცნობები ციხისძირის (პეტრას) ისტორიისათვის (ადგილის ლოკალიზაციის საკითხი)“, აჭარის სახ. მუზეუმის შრომები, ტ.2, ბათუმი
146. **სურგულაძე 1986:** სურგულაძე ე ი., ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა, „მეცნიერება“, თბილისი, 1986 წ.
147. **სურმანიძე 2007:** სურმანიძე ნ., „ჩაისუბნის განძი“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი
148. **სუმბაძე 1968:** სუმბაძე ლ., კოლხური სახლი ვიტრუვის მიხედვით და ქართული ხალხური საცხოვრებლის კვლევის პრობლემა, „მაცნე“ N4, თბილისი
149. **ტაკიძე 2020:** ტაკიძე რ., „ახალი ცნობები თეთროსნის ეკლესიის შესახებ“, ვანის რაიონის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის კვლევის ცენტრის კრებული; ჟურნალი „მატიანე“ N18, ვანი
150. **ტაკიძე 2020:** ტაკიძე რ., „ენეოლითის ხანის ახალი მასალები კოხიდან“, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტი, შრომები XV, გამომცემლობა „ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი,
151. **ურუშაძე 1964:** ურუშაძე ა., „ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში“, თბილისი
152. **ფლავიუსი 1961:** ფლავიუს არიანე., „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“, თბილისი

153. **ქორიძე 1965:** ქორიძე დ., „კოლხური კულტურის ისტორიისათვის“, თბილისი
154. **შამილაძე 1978:** შამილაძე ვ., „მესაქონლეობის ზოგიერთი თავისებურებების შესახებ სქართველოში“, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, VI, თბილისი
155. **შესაქმე:** შესაქმე IV, თბილისის სასულიერო აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი, 2004
156. **შაშიკაძე 2016:** შაშიკაძე ზ., „1835-36 წლების ქობულეთის აღწერის ოსმალური რეესტრი, ა(ა)იპ ქობულეთის მუზეუმის II საერთაშორისო კონფერენცია „დაბრუნება“, გამომცემლობა „ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი
157. **ჩავლეიშვილი 1983:** ჩავლეიშვილი ი., „კაჟისა და ბრინჯაოს ისრისპირები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან“, სდსმ XII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
158. **ჩავლეიშვილი 1987:** ჩავლეიშვილი ი., „არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის უძველეს ნამოსახლარებზე 1983 წელს“, სდსმ XVI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
159. **ჩიქოვანი 1971:** ჩიქოვანი მ., ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბილისი
160. **ჩხაიძე 1978:** ჩხაიძე ლ., „მინის ნაწარმი ციხისძირიდან“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
161. **ჩხაიძე 1978:** ჩხაიძე ლ., „ფიჭვნარის ადრეფეოდალური ხანის არქეოლოგიური მასალები“, სდსმ IX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
162. **ცეცხლაძე 1991:** ცეცხლაძე გ., „ახალი მასალები ძველი კოლხეთისა და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობათა შესწავლისათვის“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
163. **ცეცხლაძე 1991:** ცეცხლაძე გ., იაშვილი ი., „დამღიანი კოლხური ამფორის ფრაგმენტი ჩოლოქიდან“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი

164. **ძნელაძე 2007:** ძნელაძე ნ., „მიძღვნითი წარწერები ფიჭვნარიდან“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი
165. **ძნელაძე 2013:** ძნელაძე ნ., „ანოდოსის სცენები ფიჭვნარის ანტიკური ხანის მოხატულ კერამიკაზე“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი
166. **ძიმიგური 2000:** ძიმიგური ლ., ამიერკავკასიის უძველესი სამიწათ-მოქმედო კულტურა, თბილისი
167. **ჭელიძე 1978:** ჭელიძე ზ., „ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ზოგიერთი რკინისსადნობი სახელოსნოს არქეომაგნიტური გამოკვლევის შედეგები“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
168. **წინამძღვარ. 1908:** წინამძღვარიშვილი ი., „მიწის სიმდიდრის საიდუმლო თვალთუწინარი“, გაზეთი „სავაჭრო გზა“, 1908 წლის 31 აგვისტო, თბილისი
169. **ყაუხჩიშვილი 1955:** ყაუხჩიშვილი ს., „ქართლის ცხოვრება“ I რედაქცია, თბილისი
170. **ყაუხჩიშვილი 1957:** ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია (ცნობები საქართველოს შესახებ), თბილისი
171. **ყაუხჩიშვილი 1965:** ყაუხჩიშვილი თ., „ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ“, თბილისი
172. **ჯანელიძე 1973:** ჯანელიძე ჭ., ფაზისის ლოკალიზაციის გეომორფოლოგიური ასპექტი. იხ. სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი ქ. ფასის ლოკალიზაციის პრობლემისადმი. მოხსენებები. თბილისი.
173. **ჯაფარიძე 1982:** ჯაფარიძე ო., დასავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1, თბილისი
174. **ჯაფარიძე 1991:** ჯაფარიძე ო., საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი
175. **ქამადაძე 2007:** ქამადაძე მ., ტოპონიმია, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, I, ბათუმი/ თბილისი

176. **ქათამაძე 1981:** ქათამაძე ა., „რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები (აჭარის ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორული მასალების მიხედვით)“, სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები X, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
177. **ჩუბინიშვილი 1957:** ჩუბინიშვილი ტ., მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი
178. **ჩიჯავაძე 1971:** ჩიჯავაძე ნ., „სამიწათმოქმედო ყოფის ისტორიიდან აჭარაში“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
179. **ხახუტაიშვილი 1964:** ხახუტაიშვილი დ., „კოლხეთის რკინის მეტალურგიის სათავეებთან“, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
180. **ხახუტაიშვილი 1975:** ხახუტაიშვილი დ., „რკინის წარმოების ძველკოლხური ცენტრის არქეოლოგიური გათხრები ჩოლოქოჩხამურის ხეობაში 1970 წელს“, სდსმ V, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
181. **ხახუტაიშვილი 1976:** ხახუტაიშვილი დ., რკინის მეტალურგიის ჩასახვა-განვითარების პირველადი ცენტრების საკითხისათვის, „ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული“, თბილისი
182. **ხახუტაიშვილი 1978:** ხახუტაიშვილი დ., „მასალები ძველკოლხური რკინის მეტალურგიის ისტორიისათვის (ოჩხამურის ხეობა)“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
183. **ხახუტაიშვილი 1980ა:** ხახუტაიშვილი დ., „მასალები რკინის წარმოების ადრეული საფეხურის ისტორიისათვის ჩრდილო კოლხეთში (1972 წლის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები)“, სდსმ IX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
184. **ხახუტაიშვილი 1980 ბ:** ხახუტაიშვილი დ., „შენეზლობის ხელოვნების უძველესი ნიმუშები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან“, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქიტექტურული ძეგლები (კრებული), გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი

- 185. ხახუტაიშვილი 1982:** ხახუტაიშვილი დ., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1979 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები“, სდს XI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 186. ხახუტაიშვილი 1995:** ხახუტაიშვილი დ., ქობულეთის ქვეყანა, ტ.I, გამომცემლობა „აჭარა“, ბათუმი
- 187. ხახუტაიშვილი...2007:** ხახუტაიშვილი დ., ხახუტაიშვილი ნ., „შავი მეტალურგიის უძველესი კერები აჭარის ტერიტორიაზე“, კრ.: სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, I, გამომცემლობა „ინოვაცია“, თბილისი
- 188. ხახუტაიშვილი 1986 ა:** ხახუტაიშვილი ნ., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი ადრერკინის ხანაში“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 189. ხახუტაიშვილი 1986 ბ:** ხახუტაიშვილი ნ., ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთი ადრერკინის ხანაში, კრებული „მაცნე“, N1, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 190. ხახუტაიშვილი 1988:** ხახუტაიშვილი ნ., მეტალურგიის ძველკოლხური ცენტრის საწარმოო კერები. - კრ.: ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის დაარსების 30 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესიის მასალები, ბათუმი.
- 191. ხახუტაიშვილი 1991:** ხახუტაიშვილი ნ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა მოსახლეობის რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები ადრერკინის ხანაში. - კრ. „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები“, N1, თბილისი.
- 192. ხახუტაიშვილი...1995:** ხახუტაიშვილი ნ., დავით ხახუტაიშვილი და შავი-ზღვისპირეთის ქართველურ ტომთა ისტორიის პრობლემები. - კრ.: „დავით ხახუტაიშვილი - 70“, გამომცემლობა „აჭარა“, ბათუმი.
- 193. ხახუტაიშვილი 2000 ა:** ხახუტაიშვილი ნ., კოლხთა ეთნოგენეზის პრობლემა კოლხური სამთო-მეტალურგიული ცენტრის მონა-

ცემთა შუქზე. - კრ.: „კავკასიის მაცნე“ N2, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, რეზიუმე რუსულ და ინგლისურ ენებზე. თბილისი

- 194. ხახუტაიშვილი 2000 ბ:** ხახუტაიშვილი ნ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის წინაქრისტიანული ხანის სულიერი სამყარო (აჭარის ზღვისპირეთსა და მთის რეგიონში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით).-აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, მოხსენებების მოკლე შინაარსები, გამომცემლობა „მემატიანე“, თბილისი.
- 195. ხახუტაიშვილი 2000 გ:** ხახუტაიშვილი ნ., სოფ. ზენითში აღმოჩენილი ბრინჯაოს „ახალი განძი“-საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის VI სამეცნიერო სესიის მასალები, გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“, ბათუმი.
- 196. ხახუტაიშვილი 2002:** ხახუტაიშვილი ნ., „უძველესი რკინის მეტალურგიის ახალი კერა ჩაქვისწყლის ხეობაში“, კრებული „ძიება-ნი“, N9, თბილისი
- 197. ხახუტაიშვილი 2004-1:** ხახუტაიშვილი ნ., „დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილი რკინის წარმოების უძველესი კერები“, „საისტორიო მაცნე“, XIII, გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“, ბათუმი
- 198. ხახუტაიშვილი 2004-2:** ხახუტაიშვილი ნ., მგელაძე ნ., „აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლებში ასახული უძველესი რელიგიური წარმოდგენები“, „საისტორიო მაცნე“, XIV, გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“, ბათუმი
- 199. ხახუტაიშვილი 2007:** ხახუტაიშვილი ნ., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის დასახლებათა ტიპები ნეოლით-ადრერკინის ხანაში“, გამომცემლობა „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი

200. **ხახუტაიშვილი 2008:** ხახუტაიშვილი ნ., „კოლხური სამყარო“, გამომცემლობა „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი
201. **ხალვაში 2002:** ხალვაში მ., კერამიკული ტარა გონიო-აფსაროსიდან, გონიო-აფსაროსი II, ს.ს. „გამომცემლობა აჭარა“, ბათუმი
202. **ხალვაში 2005:** ხალვაში მ., „ქიოსური ამფორები: ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური კლასიფიკაციისა და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ქიოსთან ურთიერთობის საკითხისათვის (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მონაცემების მიხედვით)“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები III, ბათუმი
203. **ხარატიშვილი 1974:** ხარატიშვილი გ., ისტორიული გეოლოგია, თბილისი
204. **ხარაზი 1969:** ხარაზი მ., ჟურნალი „ლიტერატურული აჭარა“, N5, ბათუმი
205. **ხიდაშელი 2001:** ხიდაშელი მ., სამყაროს სურათი არქაულ საქართველოში, გამომცემლობა ნეკერი, თბილისი,
206. **ხოშტარია 1962:** ხოშტარია ნ., ციხისძირი (ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში)“, თბილისი
207. **ხოშტარია 1986:** ხოშტარია ნ., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი ადრერკინის ხანაში“, თბილისი
208. **ჯავახიშვილი 1930:** ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, მეორე გამოცემა, თბილისი
209. **ჯავახიშვილი 1950:** ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბილისი
210. **ჯანაშია 1949:** ჯანაშია ს., „ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში“, ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. 1, თბილისი
211. **ჯანაშია 1959:** ჯანაშია ს., თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, შრომები, III, თბილისი
212. **ჯაფარიძე 1950:** ჯაფარიძე ო., დაზვერვითი ექსპედიცია გურიაში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მაცნე, ტ. XVI-B, თბილისი

213. **ჯაფარიძე 1953:** ჯაფარიძე ო., მიწათმოქმედების იარაღები დასავლურ ქართულ კულტურაში, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები 49, თბილისი
214. **ჯაფარიძე 2003:** ჯაფარიძე ოთ., საქართველოს ისტორიის სათავეებთან, პირველყოფილი ეპოქა, თბილისი
215. **ჯაფარიძე 2007:** ჯაფარიძე ო., „შუა და გვიანბრინჯაოს ხანა აჭარის ტერიტორიაზე“, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა I, ბათუმი
216. **ჰომეროსი 2005:** ჰომეროსი, ილიადა, ხომალდთა კატალოგი, თბილისი
217. **Архив ЛОИА 1883:** Архив ЛОИА, Ф1, N2, Санкт-Петербург
218. **Архив ЛОИА 1904:** Архив ЛОИА, Ф1, N79, Санкт-Петербург
219. **Алексеева 1980:** Алексеева Е., К изучению сельских поселении вокруг Горгиппии, - Горгипея, 1, Краснодар
220. **Бадер 1970:** Бадер Н., Мезолит. Каменный век на территории СССР, Москва
221. **Блаватский 1953:** Блаватский В., Отчет о раскопках Пантикапея в 1945-1949 1952 и 1953 гг. – МИА, №103. Москва
222. **Брашинский 1976:** Брашинский И., Заметки о торговле елизаветовского поселения – КСИА, вып. 145, Москва
223. **Брашинский... 1979:** Брашинский И., Шеглов А. Н., Некоторые проблемы греческой колонизации. – Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья., Тбилиси
224. **Брашинский 1980:** Брашинский И., Греческий керамический импорт на Нижнем Дону, Ленинград
225. **Брашинский 1984:** Брашинский И., Торговля, - Археология СССР, Античные государства Северного Причерноморья, М
226. **Бибииков 1950:** Бибииков С., Раскопки на навесе Фатма-Коба, -КИСА, 8, Москва
227. **Бич 1947:** Бич О., Новые материалы Г. Шлимане. „ВДИ“, N2, Москва

- 228. Бурчуладзе...1975:** Бурчуладзе А.А., Гедеванишвили Л. Д., Пагава С. В., Тогонидзе Г. И., Эристави И. В., Чалаташвили Д. В., Радиоуглеродное датирование образцов органического происхождения. „Сообщения“, АН ГССР, 80, N1, Тбилиси
- 229. Вартанов 1982:** Вартанов Г., Колхидская дидрахма, найденная в Гермонассе, - Нумизматика античного Причерноморья, Киев
- 230. ВДИ 1947-1:** ВДИ, Вестник древней истории, N1, Москва
- 231. ВДИ 1947-2:** ВДИ, Вестник древней истории, N2, Москва
- 232. ВДИ 1947-3:** ВДИ, Вестник древней истории, N3, Москва
- 233. Воеводский 1950:** Воеводский М., Мезолитические культуры Восточной Европы, - КСИИМК, XXXI, Москва
- 234. Витрувий 1936:** Витрувий. Десять книг об архитектуре. Книга II, Москва
- 235. Гайдукевич 1952:** Гайдукевич В., Раскопки Мирмекия в 1935-1938 гг., - МИА, №25, Москва
- 236. Гайдукевич 1959:** Гайдукевич В., Мирмекий, Варшава
- 237. Гагошидзе 1986:** Гагошидзе В. Древнейшие и современные жилые дома Грузии и их прогрессивные архитектурно-планировочные и конструктивные решения. Тбилиси
- 238. Гомер 1953:** Гомер, „Одиссея“, IX, 390. ГИХЛ, Москва
- 238. Гогитидзе 1975:** Гогитидзе С., Неолитическая культура Юго-Восточного Причерноморья. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси
- 239. Гозалишвили 1950:** Гозалишвили Г., О древнем торговом пути в Закавказье, II, Тбилиси
- 240. Голубцева 1951:** Голубцева Е., Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры, Москва
- 241. Гзелишвили 1977:** Гзелишвили И., Железоплавильное дело в древней Грузии, Тбилиси
- 242. Долуханов 1977:** Долуханов П., Мезолит, экологический подход, - КСИИМК, 194, Москва

- 243. Джанелидзе 1975:** Джанелидзе Ч. П. Палеография Колхидской низменности в голоцене. კრებულში: საქართველო და მისი მოსაზღვრე ოლქების ბუნებრივი თავისებურებანი. თბილისი
- 244. Джанелидзе 1980:** Джанелидзе Ч., Палеогеография Грузии в голоцене. Тбилиси
- 245. Ермолов 1977:** Ермолов И., Формирование мезолитской культуры в связи с природной средой, - КСИИМК, 194, Москва
- 246. Зеест 1955:** Зеест И., Раскопки Гермонассы, - КСИИМК, вып. 58, Ленинград
- 247. Зеест 1960:** Зеест И., Керамическая тара Боспора, - МИА, №83, Ленинград
- 248. Зеест 1962:** Зеест И., Марченко И., Типы толстостенной керамики из Пантикапея, - МИА, №103, Ленинград
- 249. Зенкевич 1958:** Зенкевич В. Берега Черного и Азовского морей, Москва
- 250. Зуйков 1987:** Зуйков Ю., Позднеэллинистический керамический комплекс из Горгиппии, - КСИИМК, вып. 191, Ленинград
- 251. Иессен 1935:** Иессен А., К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, - ИГЭИМК, вып. 120, Москва - Ленинград
- 253. Иессен 1947:** Иессен А. А., Греческая колонизация Северного Причерноморья, Ленинград
- 254. Инадзе 1968:** Инадзе М., Причерноморские города древней Колхиды, Тбилиси
- 255. Иванов 1963:** Иванов Т., Античная керамика от некрополя на Аполониях. Аполония, София
- 256. Каландадзе 1969:** Каландадзе А., Разыскания по археологии доантичной Грузии, Автореферат док. Диссер. Тбилиси
- 257. Кахидзе 1977:** Кахидзе А., Раскопки в Пичвнари, Археологические открытия, Тбилиси
- 258. Кахидзе 1977:** Кахидзе А., Раскопки могилника Пичвнари, - Краткие сообщения, Тбилиси

259. **Кахидзе 1993:** Кахидзе А. Кахидзе, Н. Древнеколхидское хозяйственное орудие–цалди. Российская археология, 2, Москва
260. **Кахидзе 2000:** Кахидзе Е., Система римских фортификационных сооружений в Юго-Восточном Причерноморье. – Международная научная конференция „Археология и этнография Кавказа“. Баку
261. **Климов 1964:** Климов Г.А. Этимологический словарь картвелских языков. Москва
262. **Кругликова 1972:** Кругликова И., Торговля в сельских поселениях Боспора, – КСИА, вып. 130, Ленинград
263. **Куфтин 1941:** «Археологические раскопки в Триалети (1936—1940 гг.)» (т. 1, Тб., 1941; Гос. пр. СССР, 1942)
264. **Куфтин 1949:** Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, I., Тбилиси
265. **Куфтин 1950:** Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, II., Тбилиси
266. **Лапин 1966:** Лапин В. В., Греческая колонизация Северного Причерноморья, Киев
267. **Латышев 1947:** Латышев В. В., Известия древних писателей о Скифий и Кавказе, ВДИ, № 1, 2, 3, 1947, Москва
268. **Лордкипанидзе 1970:** Лордкипанидзе Г., К истории древней Колхиды, Тбилиси
269. **Лордкипанидзе 1977:** Лордкипанидзе О., К вопросу о связях Колхиды с Северным Причерноморьем в VI-IV вв. До н.э. – История и древняя культура античного мира, Москва
270. **Лордкипанидзе 1979:** Лордкипанидзе О., Древняя Колхида, Тбилиси
271. **Лейпунская 1984:** Лейпунская Н., Заметки о некоторых группах амфор из Ольвии, – Северное причерноморье, Киев
272. **Лукас 1958:** Лукас А., Материалы и ремесленное производство древнего Египта, Москва
273. **Максимова 1956:** Максимова М., Античные города Юго-Восточного Причерноморья, Москва - Ленинград
274. **Меликишвили 1954:** Меликишвили Г., Наири-Урарту, Тбилиси

275. **Меликишвили 1959:** Меликишвили Г., К истории древней Грузии, Тбилиси
276. **Меликишвили 1960:** Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, Москва
277. **Мерперт 1938:** Мерперт Н., Фанагорийские черепицы из раскопок МИА, 19, Москва
278. **Молев 1986:** Молев Е., Боспорский город Китей IV-III вв. до н.э. – Археология, №54, Киев
279. **Мухелишвили 1974:** Мухелишвили Д., Исследования колхидской археологической экспедиции, Тбилиси
280. **Микеладзе...1977:** Микеладзе Т., Барамидзе М. Колхидский могильник VIII-VI вв. до н.э. в Нигвзиани, КСИА, 151, Москва
281. **Микеладзе 1985:** Микеладзе Т., Хакутаишвили Д., „Древнеколхидское поселение Намчедури“, I, „Памятники Югозападной Грузии“, XIV, Тбилиси
282. **Монгайт 1973:** Монгайт А., Археология Западной Европы, Москва
283. **Рамишвили 1975:** Рамишвили А. Раскопки приморских стоянок в Пичвнари (Кобулети) в 1960-1964 и 1967 гг., СА, 1, Москва
284. **Рамишвили 1975:** Рамишвили А. О назначении стоянок с «текстильной керамикой» Восточного Причерноморья», СА, 4, Москва
285. **Рогачев 1996:** Рогачев А., Некоторые вопросы изучения Восточной Европы, – МИА, 126, Москва
286. **Семенов 1942:** Семенов А., Жатвенные кремневые ножи из позднелеолитического поселения Лука-Врублевская на Днестре, – СА, XI, Москва
287. **Силанитьева 1959:** Силанитьева Л.Ф., Некрополь Нимфея, МИА, 69, Москва
288. **Соловьев 1947:** Соловьев Л., Следы древнего соляного промысла близ г. Сухуми и г. Очамчире, Труды Абхазского Государственного Музея, вып. I, Сухуми

- 289. Соловьев 1950:** Соловьев Л., Селища с текстильной керамикой на побережье Западной Грузии, Советская Археология, XIV, Москва-Ленинград
- 290. Сорокина 1962:** Сорокина Н., Раскопки Некрополя в Кепях 1959-1960 года, КСИА, вып. 91, Ленинград
- 291. Скудная 1952:** Скудная В., Находки колхидских монет и пифосов в Нимфе, - ВДИ, №2, Москва
- 292. Услар 1881:** Услар П. Древнейшие сказания о Кавказе, ЗКОРГО, XII,
- 293. Успенский 1917:** Успенский Ф. И. Старинная крепост в усте Чорохи. – ИРАК, N2, VI серия, Москва Москва
- 294. Штернберг 1936:** Штернберг – Первобытная религия в свете этнографии, Ленинград
- 295. Формозов 1970:** Формозов А., О термине «мезолит» и его эквивалентах, - СА, №3, Москва
- 296. Хахутаишвили 1973:** Хахутаишвили Д., К хронологии Колхидско-халибского центра древнежелезной металлургии, „Вопросы древней истории“, IV, Тбилиси
- 297. Хахутаишвили 1982:** Хахутаишвили Д., Возникновение и развитие производства железа в древней Колхиде. Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Тезисы докладов всесоюзного симпозиума посвященного 60-летию образования СССР. Ереван
- 298. Хахутаишвили 1984:** Хахутаишвили Д. А. Природа и человек в приморской полосе Колхиды в эпоху голоцена. Кавказско-ближневосточный сборник, VII, Тбилиси
- 299. Хахутаишвили 1987:** Хахутаишвили Д. А. Производство железа в древней Колхиде, Тбилиси
- 300. Хахутаишвили 1984:** Хахутаишвили Д. А. Природа и человек в приморской полосе Колхиды в эпоху голоцена. Кавказско-Ближневосточный Сборник, VII, Тбилиси
- 301. Хахутаишвили 2001-1:** Хахутаишвили Н. „Древнеколхидский очаги производства железа в устье реки Чаквисцкали“, კრ.: “კავკა-

- სიურ-ახლოდმოსავლური კრებული“, X, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის გამომცემლობა “მემატია-ნე”, თბილისი
- 302. Хоштария 1955:** Хоштария Н., Археологические исследование Уреки, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, თბილისი
- 303. Худяк 1940:** Худяк М., Работы Нимфейской экспедиции 1939 г., - ТГЭ, №1, Ленинград
- 304. Цецхладзе 1988:** Цецхладзе Г., К вопросу об этнической принадлежности носителей имени Колх в античном мире, - Вестник Харьковского госуниверситета, №316, история, вып. 22, Харьков
- 305. Ямпольский 1950:** Ямпольский З., К изучению древнего пути из Каспийского моря по реке Куре через Грузию к Черному морю, II, Москва
- 306. Beazley ARV 2:** Beazley ARV, 2. Chicago
- 307. Burkert 1985:** Burkert Walter, Greek Religion, London
- 308. Beloch 1912:** Beloch K., Griechische Geschichte I, Strassburg
- 309. Boardman 1973:** Boardman J., the Greek over seas, Harmondswarth
- 310. Ehrenberg 1965:** Ehrenberg V., Polis and Imperium, Stuttgart
- 311. Cook 1969:** Cook R., Greek Painted Pottery, London
- 312. Dechelettel 1910:** Dechelettel I., - Mun uel d Archeologie Prehistorique Celtique et Gallo Romaine, II, Paris
- 313. Meyer 1893:** Meyer Ed., Geschichte des Altertums II, 1893, Stuttgart.
- 314. Grahm 1964:** Grahm A. I., Colony and Mather city in ancient, the Bronze and archaic Ages, London
- 315. Finley 1970:** Finley M. I., Early Greece, the Bronze and Archaic Ages, London
- 316. Lecher 1921:** Lecher G. – Von Hakenkreuz, Vorzeit, B. I, Leipzig
- 317. Parrot 1953:** Parrot A., - Archeologie mesopotamienne, Paris
- 318. Haddon 1895:** Haddon A.C. – Evolutions in art, London
- 319. Homer:** Homer., Iliada, II. Barcelona

- 320. Kakhidze 1999:** Kakhidze A., Vikers M., Tavamaishvili G., „Pichvnari – a contact zone of Greeks and Colchiens“, - Actes du IXe Simposium de Vani. Presses Universitaires Franc-Comtoises, Paris,
- 321. Kakhidze 2005:** Kakhidze A., Vikers M., Tavamaishvili G., „The principal result of the excavations conducted in 1998-2001 at Pichvnari by the joint Georgian-British Archaeological expedition“, – Metalla. Georgian-Schatzeaus dem Land des -Golden Vlies. Tagungsband zum Kolloquium, 2/3 Dezember 2002, Wiesbaden, Bochum
- 322. Kerenyi 1967:** Kerenyi, Karl, Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter, Princeton University Press
- 323. Kozłowski 1973:** Kozłowski S., Introduction to the History of Europe, Warszawa
- 324. Khakhutaisvili 1974:** Khakhutaisvili D., A contribution of the kartvelian Tribes to the mastery of iron metallurgy in the Ancient Near East. „Acta Antiqua“, t. XXII, fasc. 1-4, Budapest
- 325. Khakhutaisvili 2001:** Khakhutaisvili N., „Alte Eisenproduktion an der östlichen Schwarzmeerküste“, ღოგბო – Georgian – Schatzeaus dem Land des Goldenen Vlies, Deutschen Bergbau-Museum, BOCHUM
- 326. Richter 1935:** Richter, Milene, Shapes and Uses of Athenian Vases, New York
- 327. Richter 1946:** Richter G. M. A., Attic Red-figured Vases, New Haven, Yale University Press, Chicago
- 328. Xenophon 1989:** Xenophon, Anabasis, V, 5,1, 1922, rev. 1989, London